

İbâdî Alîm Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında Siyasi Görüşleri

Political Views of Ibadi Scholar Ebû Ya'kûb el-Vercelânî in the Context of Ed-Delîl ve'l-Burhân

Osman BİLEN

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Dr. Öğretmen | Dr. Teacher

Millî Eğitim Bakanlığı

Ministry of National Education

Şırnak, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-0128-5402>

osmanbilen371@gmail.com

Fevzi RENÇBER

Prof. Dr. | Prof. Dr.

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi

Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Basic

Islamic Sciences, History of Islamic Sects

Şırnak, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-5676-7871>

fevzirencber@gmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru | Submission: 01.08.2025

Kabul | Accept: 21.12.2025

Yayın | Publish: 31.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.18403/emakalat.1755725>

Atıf | Cite As

Bilen, Osman – Rençber, Fevzi. "İbâdî Alîm Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında Siyasi Görüşleri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/2 (Aralık 2025), 451-469.

<https://doi.org/10.18403/emakalat.1755725>

Not | Note

Bu çalışma "Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdiyye" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Danışman: Doç. Dr. Fevzi Rençber, Şırnak, 2022)

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Değerlendirme: Bu makale iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi ve değerlendirildi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Data Curation: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Investigation-Analysis-Validat: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing - Review & Editing: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Review: This article was reviewed and evaluated by two external reviewers using a double-blind peer review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by performing a similarity scan (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Complaints: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışma, Hâricî fırkaları içerisinde en ılımlı ve sistematik düşünce yapısına sahip kabul edilen İbâdiyye mezhebinin imâmet anlayışını ve siyasal düşüncesini incelemektedir. Araştırmanın konusu, mezhebin itikadi ilkeleri ile imâmet doktrininin, İbâdî düşünür Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî'nin (ö. 570/1175) ed-Delil ve'l-Burhân li-Ehlil-'Ukûl adlı eseri çerçevesinde değerlendirilmesidir. Çalışmanın kapsamını, İbâdiyye'nin imâmeti veraset yahut tayinden bağımsız olarak cemaatin icmâ ve biatine dayandıran yaklaşımı; dört halife hakkındaki değerlendirmeler; İslâm toplumunun bölünmesine yol açan tarihsel, siyasal ve teolojik faktörlere dair yorumlar; bu süreçte ortaya çıkan temel kavramlara ilişkin tutum; ayrıca müşrikler ve Ehl-i kitapla ilişkilere dair görüşler oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı, Vercelânî'nin siyasal ve kelâmî düşüncesinin İbâdiyye mezhebinin genel çizgisi içindeki yerini tespit etmek ve bu düşüncenin mezhebin ana ilkeleriyle uyum düzeyini ortaya koymaktır. Çalışmada nitel yöntem benimsenmiş; Vercelânî'nin eseri başta olmak üzere klasik İbâdî kaynaklar analiz edilmiş, diğer İslâm fırkalarının imâmet anlayışlarıyla karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda, Vercelânî'nin düşüncesinde ilk üç halife döneminin örnek alınması gereken ideal bir yönetim modeli olarak görüldüğü; ümmetin parçalanmasının temel nedeninin yöneticilerin hatalı tutumları ve yanlış açıklamaları olarak değerlendirildiği; müşriklere karşı ihtiyatlı ve mesafeli bir yaklaşım benimsendiği tespit edilmiştir. Ayrıca Vercelânî'nin siyasal görüşlerinin genel hatlarıyla İbâdiyye'nin yerleşik siyasal anlayışıyla uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepler Tarihi, ed-Delil ve'l-Burhân, İbâdiyye, Siyaset, Vercelânî.

Abstract

This study examines the Ibâdî understanding of imamate and its political thought, a school regarded as the most moderate and systematic branch within the Khârijite tradition. The research focuses on the doctrinal principles and the conception of imamate in the Ibâdî school as articulated in the work al-Dalil wa'l-Burhân li-Ahl al-'Uqûl by the Ibâdî scholar Abû Ya'qûb Yûsuf b. Ibrâhîm al-Warjlânî (d. 570/1175). The scope of the study includes the Ibâdî view that imamate is established not through hereditary succession or designation, but through communal consensus and allegiance; al-Warjlânî's assessments of the four caliphs; his interpretations of the historical, political, and theological factors that led to the fragmentation of the Muslim community; his approach to key concepts associated with these developments; and his views on relations with polytheists and the People of the Book. The aim of the research is to determine the place of al-Warjlânî's political and theological thought within the broader framework of Ibâdî doctrine and to evaluate the extent to which his views align with the principal tenets of the school. The study employs a qualitative methodology, analyzing al-Warjlânî's work alongside classical Ibâdî sources and conducting a comparative examination of the imamate doctrines of other Islamic sects. The findings indicate that al-Warjlânî regarded the period of the first three caliphs as an ideal model of governance; that he attributed the fragmentation of the Muslim community primarily to the erroneous attitudes and statements of political leaders; and that he advocated a cautious and reserved stance toward polytheists. The study concludes that al-Warjlânî's political views are largely consistent with the established political principles of the Ibâdî school.

Keywords: History of Islamic Sects, al-Dalil wa-al-Burhân, Ibâdiyya, Politics, Warjlânî.

Giriş

İmamet meselesi, İslâm siyaset düşüncesinin en tartışmalı alanlarından biri olup tarih boyunca farklı mezhepler tarafından çeşitli teorik çerçeveler içinde ele alınmıştır. Bununla birlikte literatürde, imamet kurumuna ilişkin değerlendirmeler çoğunlukla Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mu'tezile ekseninde yoğunlaşmakta; İbâdiyye'nin özgün imamet anlayışı ise diğer mezheplere nazaran daha sınırlı biçimde incelenmektedir. Özellikle erken dönem İbâdî düşünürlerin metinlerini esas alarak imamet teorisini bütüncül biçimde ele alan çalışmaların azlığı, bu alanda dikkate değer bir bilgi boşluğu doğurmaktadır. Bu boşluk, İbâdiliğin hem siyasî tarih hem de İslâm düşünce tarihi açısından oynadığı role rağmen varlığını sürdürmektedir. Üstelik Vercelânî gibi erken dönem İbâdî alimlerinin imamet, liderlik, meşruiyet ve toplumsal düzen konularındaki görüşleri, mezhebin teorik çerçevesinin anlaşılması açısından temel öneme sahiptir. Buna rağmen söz konusu görüşler, literatürde ya sınırlı biçimde aktarılmış ya da mezhepler arası genel karşılaştırmalar içerisinde tali bir konumda ele alınmıştır.

Bu makale, söz konusu literatür boşluğunu gidermeyi amaçlamakta; Vercelânî'nin imamet anlayışını İbâdî siyasî düşüncesinin bütünsel bağlamı içinde inceleyerek, mezhebin imamet doktrinine dair özgün katkılarını sistematik bir biçimde ortaya koymaktadır. Çalışmanın amacı, Vercelânî'nin imamet tasavvurunun hangi esaslara dayandığını, bunu temellendirirken hangi tarihsel ve teolojik argümanlara başvurduğunu ve İbâdiyye'nin diğer mezheplerden hangi yönleriyle ayrıldığını ortaya çıkarmaktır.

Giriş bölümünden sonra, imamet konusundaki mezhepsel yaklaşımlar “İmamet Konusunun Mezhepsel Arka Planı” başlığı altında kısaca özetlenecek; böylece Vercelânî'nin değerlendirmelerinin oturduğu tarihsel ve teorik zemin belirginleştirilecektir. Bu çerçeve üzerine inşa edilen diğer iki bölümde ise Vercelânî'nin dört halife hakkındaki görüşleri ve muhalefete ile müşriklere bakışına dair analizleri ele alınacaktır. Çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiği

kurallarına titizlikle uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

1. İmâmet Konusunun Mezhepsel Arka Planı

Devletin varlığı, toplumsal yaşam için bir gerekliliktir. Halife veya diğer bir deyişle imam, dini korumak ve dini işleri şeriatla idare etmekle görevli kimsedir. İmam aynı zamanda namaz kıldırarak kişidir. Halkın yönetim açısından bir kişiye uymasına benzediği için dini bir lider olarak imam kelimesi, namaz kılarken kendisine uyulan kişinin sıfatı olarak da kullanılmıştır. Halifelik (hilâfet) *imâmet-i kübrâ* olarak tanımlanmaktadır. Ümmeti yönetenlere halife denilmesi Hz. Peygamber'in imâmetine halef olmasından kaynaklanmaktadır.¹

İmâmet, Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların idaresini üstlenen kişinin makamını ifade etmektedir. İmamın yönettiği kesim "ümme" kavramı ile karşılanmıştır.² İmamın dünyevi görevleri olduğu gibi uhrevi sorumlulukları da vardır. Dini korumak uhrevi görevidir.³ Dünya işlerini yönetmek, adaleti sağlamak ise dünyevi görevleri arasındadır.⁴

İmâmet konusunda İslam mezhepleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Buna göre İmâmet, Ehl-i sünnet'e göre sem'an, Mu'tezile'ye göre ise aklen zaruridir. Şîa'ya göre aklen vacip değildir. Allah'tan kullarına bir lütuf olarak görülmelidir.⁵ Mu'tezile'ye göre "İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" ancak imâmetin zaruri olması ile mümkündür. İmama itaat vaciptir. Zahir imam davet ettiğinde ona itaat etmek vaciptir. Mu'tezile'ye göre imam kâdı veya vâli ile karıştırılmamalıdır. İmâmet en üst otorite olarak kabul edilmelidir. İmam had cezasını uygulayan, ülkenin güvenliğini sağlayan, eksikleri gideren, orduyu donatan ve adaleti sağlayan kişidir.⁶

Mu'tezile'nin imâmet konusunda seçme özgürlüğünden yana bir tavrı bulunmaktadır. Mu'tezile, en üstün olan (efdâl) ile daha az üstün olan (mefdûl İmam) tezlerini kabul etmektedir. Efdâl olanın ölçüsü Hz. Peygamber'den sonra hilafet sırasını benimsemek ve onların en faziletli olduklarını kabul etmektir.⁷

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2016), 1/405-408.

² Mustafa Öz, Avni Özilhan, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/203-207.

³ Fevzi Rençber, "İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* XI/1 (2018), 38; Fevzi Rençber, "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017), 94.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/178-179.

⁵ E. Ruhi Fırlı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1983), 111.

⁶ Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İmamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/688-690.

⁷ Mu'tezile'nin efdâl-mefdûl tartışmasına ilişkin görüşleri iki ana başlık altında değerlendirilebilir: Birincisi, imâmet için mutlaka efdâl olma şartını öne sürenler; ikincisi ise mefdûl bir kimsenin imâmetinin caiz olduğunu savunanlardır. Bununla birlikte her iki grubun kendi içinde farklı fazilet sıralamaları yaptığı da görülmektedir. Konuya ilişkin ilk değerlendirmeler, Mu'tezile'nin kurucu isimleri kabul edilen Amr b. Ubeyd ve Vâsıl b. Atâ tarafından ortaya konmuş; sonraki süreçte Basra ve Bağdat ekolleri bu görüşleri sistemleştirerek geliştirmiştir. Mu'tezile'nin erken dönem temsilcileri Amr b. Ubeyd ve Dirar b. Amr, Hz. Ali'nin en faziletli kişi olduğunu ve bu sebeple imâmeti hak ettiği yönündeki Şii iddialara karşı çıkmışlardır. Bu düşünürler, Hz. Ebû Bekir'i kendi döneminin en faziletlisi (efdâl) olarak kabul etmiş; benzer şekilde Hz. Ömer'i ve hilâfetinin ilk altı yılı itibarıyla Hz. Osman'ı da dönemlerinin en erdemli kişileri arasında değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte, Hz. Ali'nin hilâfete geldiği tarihte en azından dönemin en faziletlisi olduğunu da kabul etmişlerdir. Amr ve Dirar'ın bu yaklaşımı, Basra ekolüne mensup Ebû'l-Huzeyl el-Allâf, Nazzâm, Hafs el-Ferd ve Câhız gibi sonraki Mu'tezili düşünürler tarafından benimsenerek sürdürülmüştür. Amr b. Ubeyd'in efdâl imâm görüşünü savunduğunu gösteren rivayetler mevcut olmakla birlikte, onun kimin kesin biçimde efdâl olduğu hususundaki kanaatinin tam olarak belirgin olmadığı anlaşılmaktadır. Basra ekolünün temsilcileri olan Allâf, Nazzâm, Hafs ve Câhız, peygamberlikte gerekli görülen efdâl olma şartını imâmete de teşmil etmişlerdir. Onlara göre peygamber, kendi döneminin en faziletlisidir; benzer bir şekilde imâm da içinde bulunduğu zaman diliminin en faziletli kişisi olmalıdır. Bu yaklaşımın temelinde, imâmın ümmete dinin temel prensiplerini öğretene kişi olması gerektiği fikri yer almaktadır. Öğreten konumunda bulunan bir kişinin, öğretilenlerden daha düşük bir fazilet düzeyine sahip olması doğru görülmemiştir. Dolayısıyla imâm, ümmeti eğiten ve dinî ilimleri aktaran kimse olduğundan, zamanının en erdemlisi olması zorunludur. Bu düşünürler, imâmın Hz. Peygamber'in vekili olduğunu ileri süren Şii argümanlardan da yararlanmış, ancak Şii düşüncede olduğu gibi efdâl olanın kim olduğu konusunda aynı sonuca varmamışlardır. Böylece Mu'tezile, imâmetin niteliklerine ilişkin bazı Şii öncülleri kabul etmekle birlikte, fazilet sıralaması konusunda Şii doktrinden belirgin biçimde ayrılmıştır.

Zeydiyye ve Mu'tezile efdâl imam ilkesinde aynı görüşlere sahiptir. İmamın yönettiği insanlardan efdâl olması mümkün olduğu gibi mefdûl imam görüşü de caizdir. Çünkü yönetilenlerden birinin imamdan daha hayırlı ve üstün olması mümkündür.⁸

Diğer mezheplerde olduğu gibi İbâdîler için de imâmet kavramı çok önemlidir. İmâmet, devletin Kur'an ilkeleri çerçevesinde yönetilmesi işini yerine getirmek ve düzeni devam ettirmek açısından olmazsa olmazlardandır. İmâmet bölgelere ve bazen de durumlara göre isim değiştirmiş olmakla beraber gizlilik (kitman) dönemleri dâhil kesintiye uğramamıştır.⁹ İbâdiyye için imam olan kişi Allah tarafından şereflendirilen kişidir. İmâmet Allah'ın dinini ayakta tutan, Müslümanların biat ettiği ve vacip olan bir makamdır.¹⁰

Erken dönem İbâdî âlimlerinden Salim b. Zekvân'a (öl.100/718) göre imama karşı çıkmak ve onunla haklı olmasına rağmen cihada çıkmamak fitne sebeplerinden birisidir. Toplumu bir arada tutan önemli unsurlardan birisi imamdır. İmam toplumdaki sorumlu olduğu kadar, toplumu oluşturan birey ve gruplar yanlış yaptığından onları uyarmalı ve onların yanlışları ile hareket etmemelidir. İmam doğru hareket ederse toplum da doğru hareket edecektir. Ancak imam Allah'ın emirlerine aykırı davranırsa toplum onunla hareket etmemeli ve ona destek olmamalıdır.¹¹

Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûti'ye (öl. 5./11. yy.) göre Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesi ve yasaklarından ümmetin menedilmesi ancak bir imamın varlığıyla mümkündür. Politik bir görevi yerine getirmesine rağmen bu görev farzdır. Ona göre imâmet gereklidir. İmamın gerekliliğine karşı çıkmak Allah'ın emirlerine aykırıdır. İmâmet gerekli bir makam olduğu için Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir halife oldu. Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir'in halife olması, Allah'ın emirleri ve yasakları belli iken bir imama ihtiyaç olmadığına dair tezleri çürütmüştür.¹²

İmâmetin veya hilâfetin Kureyşliliği meselesi İslâm toplumunda tartışılan konulardan birisidir. Hz. Peygamber'den sonra devletin başına kimin ve ne şekilde geçeceği meselesine Kur'an-ı Kerim'de değinilmemiştir. Hz. Peygamber de bu konuda bir görüş beyan etmemiştir. Hz. Peygamber'in vefatına müteakip, yerine kimin geçeceği meselesi için ensâr toplanmış ve kendi içlerinden birisini seçmek üzereyken toplantıya katılan bazı muhacir temsilciler, bu toplantıya iştirak ederek onlara Hz. Peygamber'in, "imamlar Kureyştendir" şeklindeki hükmünü aktarmışlardır. Bu söylem ensâr tarafından daha önce duyulmadığı için, Hz. Peygamber'in talebi olması hasebiyle isteklerinden vazgeçmişlerdir. Hatiboğlu bu bilginin hem yanlış hem de doğru olabileceğini, ancak doğru da olsa yanlış da olsa bu bilginin birçok âlimi kavmiyetçi ve İslâm'a aykırı bir görüşe sürüklediğini iddia etmektedir.¹³ Bu konuda yönlendirici rivâyetlerden birisi Hz. Âişe tarafından nakledilmiştir. Hz. Âişe şöyle ifade etmektedir: "Peygamber Aleyhiselam kimseyi halife bırakmadan ruhunu teslim etti. Şayet birisini halife bırakacak olsa idi, bu zât ya Ebû Bekir olurdu yahud Ömer."¹⁴

Mu'tezile'ye ve Hâricîler'e göre imâmet için Kureyşli olma şartı bulunmamaktadır. İmamların Kureyş dışından olması câizdir.¹⁵ İmâmiyye'ye göre imam tayininden daha önemli bir rûkûn yoktur. İmamın gerekliliği kadar kimin Hz. Peygamber'den sonra imam olması gerektiği konusu

bknz. Maksut Çetin, "Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı", *Ekev Akademi Dergisi*, 18 (2014), 357; Osman Aydın, "Mu'tezili Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdî Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 114.

⁸ Eş'arî, *Maqâlâtü'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 642.

⁹ Mehmet Dalkılıç, "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 34.

¹⁰ İbn Sellâm El- İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm-Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın, Selim Yılmaz, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 54.

¹¹ Salim b. Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/İbâdî Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2017), 87-88.

¹² Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûti, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Venis Amir (el-Mektebetu's-Şâmile el- İbâdiyye, ts.), 38.

¹³ Mehmet S. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği: İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005), 54-55.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 4/63.

¹⁵ Eş'arî, *Maqâlâtü'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 642; İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l- Milel Ve'l Ehva' Ve'n - Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017) 3/692.

da önemlidir. Bu görüşe göre Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Hz. Ali'nin bizzat işaret edilmek suretiyle nas ve tayinle imam olduğu iddiası vardır. İmâmiyye'ye göre Hz. Peygamber'in kendisinden sonra birini açık veya gizli işaret etmesi vaciptir.¹⁶

İmâmetin Kureyşliliği ilkesine ilk karşı çıkan grup Hâriciler olmuştur. Hâriciler neseb bakımından daha çok Evs, Hazrec, Kureyş ve Sakîf kabilelerinin dışında kalan kabilelere mensupturlar. Temim kabilesi bunlardan biriydi.¹⁷ Hâriciler, Müslümanların oluşturduğu toplumu ümmet olarak gördükleri için idareyi kimin veya hangi kabilenin yönettiğinden çok nasıl yöneteceği konusuna önem vermişlerdir.¹⁸ Hâriciler'in Necedât kolu dışında genelde diğer gruplarda imamın gerekliliği inancı hâkimdir. Ezârika ve Necedât gibi Hâricî fırkalara göre gerçek mü'min kendileri ve kendileri gibi düşünenlerdir. Kendileri gibi olmayan muhalifleri tekfir etmişlerdir. Bazen de daha ileri giderek kendi kavimlerinden olanları putperestlikle itham etmişlerdir.¹⁹ Bu anlayış, imâmet meselesine dair değerlendirmelerini de belirleyici olmuştur.

İbâdiyye için imâmet zaruridir. Kendi imamları dışında başka bir imam kabulü mümkün değildir. İbâdîler, Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetlerini örnek alan ve o döneme dönmeyi teşvik eden bir düşünceye sahiptir.²⁰

İmam kavramı Müslümanlar tarafından farklı isimler altında kullanılmıştır. Ehl-i sünnet *Halife*, *Halîfetü resûlillâh* ve *Emîr'ul-Mü'mînîn* isimlerini daha çok kullanılmıştır.²¹ İbâdiyye için imam kavramının dışında başka isimler de kullanılmaktadır. Bu isimler aslında imam kavramına yüklenen anlamlara da açıklık getirmektedir. Daha çok "*imâm*" ismi kullanılmaktadır. Ancak *İmâmu'l-Müslimîn*, *Tâlibü'l-Hak*, *İmâmu'l-Ahkâm* isimleri kullanılmaktadır.²²

Ehl-i Sünnet düşüncesine göre Müslümanların toplumsal düzeni sürdürebilmeleri için bir devlet başkanının (imamın) varlığı zorunludur, çünkü kamu otoritesi bulunmaksızın dinî hükümler ile toplumsal düzenin sağlıklı biçimde yürütülmesi mümkün değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in vefatının ardından sahâbîlerin ilk olarak bir devlet başkanı seçimine yönelmeleri, imametnin zarureti gösteren tarihi bir örnek olarak kabul edilir. Ehl-i Sünnet âlimleri, imametnin geçerliliği için bazı temel şartlar belirlemişlerdir. Bu şartlar arasında imamın Kureyş kabilesinden olması, ona biat edilmesi, şûrâ ile seçilmesi ve adalet sahibi olması öne çıkan niteliklerdir. Özellikle Kureyş'ten olma şartı, Ehl-i Sünnet literatüründe geniş bir kabul görmüş ve ümmetin birliği ile siyasî istikrarın korunması açısından önemli bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Nitekim hadis kaynaklarında geçen ilgili rivayetler, bu anlayışın dinî dayanağını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Kureyş şartının bu kadar yaygın kabul görmesi, kimi Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından aynı zamanda ilk dönem siyasî tecrübenin doğurduğu pratik bir çözümün zamanla ilkesel bir çerçeveye dönüştürülmesi şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu şart, hem dinî kaynaklara dayandırılan bir ilke hem de ilk dönem Müslüman toplumunda istikrarlı yönetimin sağlanması adına ortaya çıkan tarihsel bir pratik olarak iki katmanlı bir nitelik kazanmıştır.²³ Diğer taraftan, Hz. Ali veya onun soyuna imameti tahsis eden kat'î bir nas bulunduğu iddiası, hem Ehl-i Sünnet kelâm geleneğinde hem de erken dönem tarih kaynaklarında temelsiz kabul edilmiştir. Bu sebeple imamet, belirli bir soya tahsis edilmiş bir hak değil; adalet, liyakat ve toplumsal maslahat gibi temel ilkelere bağlı olarak ümmetin belirlediği bir görev olarak değerlendirilmiştir.²⁴ İmam seçildikten sonra ona itaat etmek vaciptir. Ancak imam zalim olur ve adaletsiz davranırsa ona karşı isyan etmek hak olduğu gibi, ona karşı

¹⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 2/162.

¹⁷ İrfan Aycan, "Temim (Benî Temim)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/418-419.

¹⁸ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 61.

¹⁹ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasığı*, 68-77; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/117-122.

²⁰ Amr Halife en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 121-122.

²¹ Öz-Özilhan, "İmâmet", 22/201; Mustafa Fayda, "Emîr'ul-mü'mînîn" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/156.

²² Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said Dercîni, *Tabakâtul- Meşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay (Kasentine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974) 2/258; Ebu'l- Abbâs Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdolvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, nşr. Ahmed b.Suûdes-Seyyâbî (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsî'l- Kavmî, 1407) 1/90; Fıglalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 112.

²³ Zehra, *İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 110-113.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/165-175.

çıkanlara destek olmak da haktır. Eğer adil imam mevcut değilse, biat bir şekilde tamamlanmamışsa bu imama itaat etmenin doğru olduğunu savunan Hasan el-Basrî gibi âlimlerin görüşü de mevcuttur. Hasan el-Basrî cuma, cemaat, ganimet, sınırların korunması ve verilmesi gereken cezalar gibi toplumu ayakta tutan işleri yükledikleri için onlara isyan edilmemesi gerektiğini ve onlara itaat etmek gerektiğini savunmaktadır. Ona göre isyan etmek ifsada sebep olacağından bunun önlenmesi gerekmektedir.²⁵

Şîa'ya göre imâmet veya hilafet nas ve tayin ile olur. İmâmet Hz. Ali'nin soyundan başkasına geçmemektedir.²⁶ İmâmet, toplumun menfaatlerini gözetten bir husus olmakla beraber, ümmetin iradesine bırakılmış bir konu değildir. İmâm şurâ veya seçimle başa gelemez. İmâmet Şîa'ya göre dinin rûkunlarından biridir.²⁷ İmâmet konusunda Hâriciler, Hiâfetin Kureyşiliği düşüncesine karşı çıkmışlar ve Kureyş kabilesinin dışında herhangi birinin de halife olabileceğini ilk defa gündeme getirmişlerdir.²⁸ Böylece Hâriciler, imamet gibi önemli bir konuyu belli bir kabilenin himayesinden çıkarıp, seçim yoluyla imamet şartlarını taşıyan herhangi bir Müslümanın seçilebileceğini ileri sürmüşlerdir.²⁹

İbâdiyye anlayışına göre imâmet, Kureyşliliği esas alan geleneksel imâmet telakkisine aykırıdır. Bu ekolde imâmet için belirleyici olan unsur, kişinin kabilesi veya soyu değil; züht, adalet ve takvâ gibi ahlâkî niteliklerdir. Bu vasıflara sahip olan herkesin imam olabileceği kabul edilir. Bu yaklaşım, farklı ırk ve kültürlerden Müslümanların Hâricilik ve dolayısıyla İbâdiyye hareketine katılımını kolaylaştırmıştır. İmamın sahip olması gereken nitelikler kadar, imâmet makamına getirilecek kişinin belirlenme yöntemi de İbâdiyye açısından büyük önem taşır. İmam, nas veya tayin yoluyla değil; cemaatin icmâsı, yani seçim yoluyla belirlenmelidir.³⁰ Bu seçimde temel ölçüt biattır. Seçim, Hz. Ömer dönemindeki gibi altı kişilik bir şûra tarafından ya da Umman'daki meşâyih meclisince yapılabilir. Diğer bir yöntem ise, şûra veya meşâyih tarafından biat edilen kişinin halka takdim edilmesi ve halkın da kendi rızasıyla biat etmesidir. Halkın iradesi dışında belirlenen kimseye "imam" denilemez, yalnızca başka sıfatlarla anılır.³¹

İbâdiyye mezhebi, imamın görevden alınması hususunda da açık ölçütler ortaya koymuştur. Buna göre, Allah'ın kitabından saparak hükümlerine muhalefet eden veya halka zulmeden imam azledilmelidir.³²

İbâdiyye, zalim ve fâsık bir imamın yönetimine başkaldırmanın vacip olduğu görüşünü savunmaktadır. Osman'ın hilafetine karşı tutumlarını buradan görmek mümkündür. Hz. Osman'ın ilk dönemlerindeki adaletli tutumu tasvip edilirken, son altı yılı fitne dönemi olarak kabul edilmekte ve eleştirilmektedir. İbâdiyye, Ehl-i sünnetin zalim idareciye karşı tutumunu doğru bulmamaktadır. Zalim ve fâsık imamın azledilmesini savunmaktadır. Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'nin devlet anlayışlarındaki en temel fark, zalim olan ve adil olmayan bir yönetici karşısındaki tutumlarında kendini göstermektedir. İbâdiyye, yöneticilerin yaptıkları zalimce ve adaletsiz davranışlarına karşı hemen hurûc (isyan) etmeyi uygun görmektedir. İbâdiyye fırkasının zalim ve zorba imamı değiştirme gücü yoksa ve zayıf bir durumda ise, mesâlikü'd-dîn dediği aşamalardan kitman (gizlilik) safhasına geçerek, hayır kurumları, dinî cemaatler ve teşkilatlanmalar yoluyla saha çalışmalarını yürütür.³³

2. Vercelânî'nin Dört Halife Hakkındaki Görüşleri

Vercelânî, ele aldığı her meselede metodolojik bir tutarlılık sergileyerek öncelikle Kur'an, sünnet ve icmâ gibi İslâm hukukunun temel referanslarına müracaat etmektedir. Bu kaynaklarda doğrudan bir delil bulunmadığı durumlarda ise kendi akli çıkarımlarına

²⁵ Zehra, *İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 128-129.

²⁶ Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, nşr. Helmut Ritter, (İstanbul, 1931), 108-109.

²⁷ Eş'arî, *Maqâlâtü'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 135; Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 25-28.

²⁸ Halil İbrahim Bulut – Gül Özkan, "İmâmiyye Şîa'sında İlmu'l-İmâm İnancı", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/1 (2005), 75-92.

²⁹ Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 70-75; Süleyman Çam, *Kütüb'î Tis'a'daki Hadislere Göre Hâriciler* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2024), 49.

³⁰ es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân*, 81.

³¹ Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 165.

³² Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekât*. thk. Ahmet b. Suud es-Siyabi (Londra: Daru'l Hikme, 2014), 188; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 65.

³³ Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 44.

başvurarak istidlâlde bulunmaktadır. Onun bu yaklaşımı, klasik İslâm düşüncesindeki nakil-akıl dengesinin sistematik bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nitekim Vercelânî, akli delilleri nakli delillerin yokluğunda tamamlayıcı bir unsur olarak görmekte; böylece iç tutarlılığı olan, bütüncül bir argümantasyon ortaya koymaktadır.³⁴

Vercelânî, mezhebi, fer'î konularda ortaya çıkan görüş farklılıklarının bir yansıması olarak değerlendirmekte ve bu tür farklılıkların günah teşkil etmediğini vurgulamaktadır. Ona göre mezheplerin ve ümmet içindeki ayrışmaların ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden biri, imamların (yöneticilerin) insanları bu konuda yanlış yönlendirmeleridir. Her mezhebin, bir imamın öğretisi doğrultusunda şekillendiğini ifade eder. Burada Vercelânî'nin "imam" kavramından kastı, Hz. Osman'dan itibaren iktidarı elinde bulunduran yöneticilerin yanlış uygulamaları ile bu uygulamaları meşrulaştıran âlimlerin desteğidir. Vercelânî, bu görüşünü Huzeyfe b. Yemân'ın fitne konusundaki hadisine dayandırmaktadır. Huzeyfe şöyle rivayet eder: "Peygamber'e, 'Yâ Rasûlallah! Biz daha önce bir câhiliyet ve şer içindeydik; Allah bize bu hayrı (İslâm'ı) nasip etti. Bu hayırdan sonra yeniden bir şer gelecek mi?' diye sordum. Rasûlullah, 'Evet, gelecek' buyurdu. 'Peki, o şerden sonra tekrar bir hayır olacak mı?' dedim. 'Evet, fakat içinde biraz fesâd karışmış bir hayır olacak' buyurdu. 'O fesadı ne meydana getirecek?' dedim. Rasûlullah, 'Bazı insanlar benim sünnetimden ayrılıp başka bir yol tutacak, benim getirdiğim hidâyet dışında yollar arayacaklar; onların işlerinin bir kısmını güzel, bir kısmını ise çirkin göreceksin' buyurdu. '(Yâ Rasûlallah!) Bu hayır devrinden sonra yeniden bir şer dönemi gelecek mi?' dedim. Rasûlullah, 'Evet, gelecek. O dönemde birtakım davetçiler insanları cehennem kapılarına çağıracaklar; kim onlara uyarsa cehenneme düşecektir' buyurdu." Vercelânî, bu rivayeti referans alarak, imamların (yöneticilerin) zamanla delâlete düşeceklerini, böylece ümmetin hak yoldan sapmasının önceden haber verildiğini ileri sürmektedir.³⁵

Vercelânî, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra Müslümanların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i takip etmeleri gerektiğine dair hadisini, "birinci hayır"ın ifadesi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in "Benim sünnetime ve benden sonra hidâyete eren râşid halifelerin sünnetine tâbi olun" şeklindeki uyarısının, bu konuda Müslümanlara yol gösterici ve normatif bir ilke sunduğunu vurgulamaktadır.³⁶

Vercelânî, ümmetin içine düşeceği fitne ile ilgili âyetin, ümmetin içine düşeceği kötü durum nedeniyle şer olduğunu ifade etmektedir. Allah şöyle buyurmaktadır: "*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir.*"³⁷ Bu âyetin ümmetin içinde ortaya çıkacak fitneyi kastettiğini İbâdîler eserlerinde sürekli nakletmektedirler.³⁸

Câbir b. Zeyd'in İbn Abbas'tan rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber fitne ile ilgili şöyle demiştir: "*Allah'ım, beni kabir azabından, cehennem azabından ve fitneden muhafaza eyle!*"³⁹ Rebi' b. Habib'in "*el-Müsned*" adlı eserinde Ebû Süfyan'dan rivâyet edilen fitne ile ilgili bir hadis bulunmaktadır. Bu hadise göre bu âyet nazil olduğunda Hz. Peygamber'in yanında Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali de vardır. Ebû Bekir: "*Ya Rasûlallah! O gün ben nerede olacağım?*" diye sorunca Hz. Peygamber: "*Toprağın altında!*" diye cevap verdi. Ardından Ömer: "*Ya Rasûlallah! O gün ben nerede olacağım?*" diye sorunca Hz. Peygamber: "*Toprağın altında!*" diye cevap verdi. Sonra Osman: "*Ya Rasûlallah! O gün ben nerede olacağım?*" diye sorunca Hz. Peygamber: "*Fitne seninle başlayacak ve seninle yayılacak!*" dedi. Daha sonra Ali ayağa kalkıp: "*Peki Ya Rasûlallah! O gün ben nerede olacağım?*" diye sorunca Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Sen ise bu fitne döneminin imamı ve lideri olacaksın! O dönemde incirlerle kısıtlanmış bir deve gibi yürüyeceksin.*"⁴⁰ İbâdiyye'nin görüşlerinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemi örnek alınması gereken dönemlerdir. Ortaya koydukları ilkeler ve gayretleri baştan beri bu amaca yönelik olmuştur. Bu öze dönüş için kendilerince farklı yollar geliştirmişlerdir. Bu yolları merhale

³⁴ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasığı*, 55.

³⁵ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/45.

³⁶ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/47.

³⁷ el-Enfâl 8/25.

³⁸ Ebu'l Kâsım b. İbrahim el-Berrâdî, *İbâzî Biyografi Seçkisi İbâzî Tarihi*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 66.

³⁹ Rebi' b. Habib b. 'Amr el-Ezdi el-Basrî, *Câmiu's-Sahih Müsnedu'r-Rebi' b. Habib*, sad. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî, 1/132.

⁴⁰ Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 67.

merhale ve mesâliku'd-din başlıkları altında anlatmışlar ve tartışmışlardır.⁴¹

Vercelânî, “*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının*”⁴² âyeti kerimesinin kastettiği zaman diliminin Hz. Osman'ın öldürüldüğü zamandan hicretin kırkinci yılına kadar olan zamanı içerdiğini iddia etmektedir. Bu zaman zarfında dört fitnenin ortaya çıktığını aktarmaktadır. Bunları, Hz. Osman'ın evinin ablukaya alındığı gün (yevmu'd-dâr) Cemel savaşı, Sıffin savaşı ve Nehrevân savaşı olarak saymaktadır.⁴³ İbâdî kaynaklarda Hz. Osman'ın sîreti ile ilgili yapılan açıklamalara bakıldığında Hz. Osman'ın son altı yılının ağır bir şekilde eleştirildiği ve kötü bir idareci olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Hz. Osman'ın Hz. Peygamber ve ondan sonraki iki halifenin yolundan gitmediği konusu sık sık eserlerde işlenmektedir.⁴⁴ Hz. Osman'ın liyâkat esaslı atamalar yapmadığını ve Hz. Peygamber'in arkadaşlarından olan tecrübeli fakihleri görevden alarak, yerlerine tecrübesiz ve doğruyu bilmeyen kişileri atamasıyla birçok sorunun ve isyanın çıktığı aktarılmaktadır.⁴⁵

Vercelânî, mezhep kavramını tarih ve olaylarla ilişkilendirerek anlatmaya çalışmaktadır. Hatta bu ilişkilendirmeyi ictihâd konularında referans göstererek doğru ve yanlış olanı kendince ortaya koymaya çalışmaktadır. Hz. Ali'nin ictihâd konusunda yapılan çalışmaların insanı yücelttiği sözünü eserlerinde kullanmaktadır. Vercelânî, geçmişte yaşanmış siyasi tartışmaların meşruiyetine ictihâd (fıkıh) üzerinden örnekler vererek merâmını anlatmaya çalışmaktadır.⁴⁶ Hz. Ali'nin dindar olduğunu savunmaktadır. Ona göre Hz. Ali dindar olabilir ancak onun da Emevî ve Abbasiler gibi hata yaptığı görülmektedir. Buradan hareketle Vercelânî, her müctehidin fitne dönemlerinde bile ihtilaf ettiği hususlarda haklı olabileceğini savunmaktadır. Din ile ilgili konuların ölçüsü güç, siyaset ve kayırmacılık olmamalıdır. Ölçü sadece hak ve doğru ölçütleri ile değerlendirilmelidir. Hata veya bâtil olandan uzak durmanın, daha doğru olacağını savunmaktadır.⁴⁷ Hz. Ali veya Muâviye'nin yaptıklarının kendilerince caiz görülmesinin ve dine dayandırılmasının fitneye sebep olduğunu iddia etmektedir. Hz. Ali de olsa başka birisi de olsa niyeti doğru ve ictihâdı yerinde olan kişi, doğru yoldadır. Kimin de niyeti kötü ve ictihâdı hatalı ise o kişi Allah'ın düşmanıdır. Kısacası Vercelânî için ölçüt, doğru ictihâda uygun davranmaktır. Onun için ictihâd kavramı bir mihenk görevi görmektedir. Vercelânî ister din ister başka bir amaç için olsun, sahabenin öldürülmesini hiçbir şeyin meşrû kılamayacağını söylemektedir. Ona göre sahabelerin öldürülmesi en büyük fitnedir. Vercelânî Muâviye ve Hz. Ali'nin yaptıklarını kıyaslayarak bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Ona göre Muâviye, bazı müşrik beldelerine İslam'ı getirmiştir. Hz. Ali döneminde çok fitne yaşandığını savunmaktadır. Hz. Ali'nin taraftarlarının onu ilahlaştırdığını ve bunun da fitneye sebep olduğunu dile getirmektedir.⁴⁸

Vercelânî, İbadiliğin kurucusu sayılan Abdullah b. İbâd'ın fitne nedeniyle isyan ettiğini savunmaktadır. Ona göre Abdullah b. İbâd zâlim hükümdara karşı isyan etmiştir. O da Basra Hâricilerinin önemli temsilcilerinden Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudeyr b. Amr et-Temîmî el-Hanzalî (öl. 61/681) gibi haksızlığa karşı çıkmıştır. Ebû Bilal, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Hakem olayı ortaya çıkınca tahkim olayını inkâr ederek Harûrâ'ya çekilmiştir. Nehrevân'da tahkimi inkâr edenlerden biri haline gelmiştir.⁴⁹ Vercelânî'ye göre Hz. Ali Nehrevân halkı hakkında bir ön yargıya sahiptir. Çünkü Nehrevân halkının ümmeti parçaladığını düşünmektedir.⁵⁰

Vercelânî, Hz. Ali'nin Nehrevân savaşında doğrudan emir vermesi ve bu işin başında olması münasebetiyle sorumlu olduğunu iddia etmektedir.⁵¹ Nehrevân savaşında Hz. Ali'nin Nehrevân ehliyle tam olarak ne zaman savaştığı konusunda İbâdî kaynaklarda ihtilaf vardır. Ancak ne zaman savaşmış olursa olsun Nehrevân ehlinden, içinde Bedir savaşına katılmış yetmiş sahabenin de olduğu dört bin kişi öldürülmüştür. Bunların içerisinde savaşla ilgisi olmayan

⁴¹ Rebî' b. Habib b. Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habib, 1/259; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 67.

⁴² el-Enfâl, 8/25.

⁴³ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/47-48.

⁴⁴ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi*, 179-180.

⁴⁵ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasığı* 2, 59-60.

⁴⁶ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/48.

⁴⁷ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/50.

⁴⁸ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/58.

⁴⁹ el-Burhânü's-Sâti', *Mevkifu'l- İbâdîyye min Ali ve Nehrevân* (el-Mektebetu's-Şâmîle el- İbâdîyye, ts.), 14.

⁵⁰ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/60.

⁵¹ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/66-67.

sadece ibadet ehli (ehlü's-sevâri) olan dört yüz kişi daha vardı. Vercelânî, Hz. Ali'den emir alarak Nehrevân'da insanları öldürenler pişmanlık duyarlarsa ve tövbe ederlerse durumlarının ne olacağı konusunda fikirlerini ortaya koymaktadır. Bu konuda sorumlu olduklarını ifade etmektedir. İbâdilerin bazıları bu konuyu ictihâdî bir mesele olarak görüp doğruya isabet edenin başardığını ve yanlış yapanın da güvende olduğunu savunarak iki tarafı da zan altında bırakmışlardır.⁵² Ebû'l Kasım b. İbrahim el-Berrâdî bu konuda şunu aktarmaktadır: “*Bazıları da ictihâd eden herkesin, doğruya isabet ettiğini söylemişlerdir. Aslında bu söz Ali b. Ebi Tâlib'indir. Bu sözü Osman, ev ambargosuna katılanlar, Cemel, Siffin ve Nehrevân ehli hakkında söylemiştir. Anlaşmayı bozan Talha, Zübeyr'e acıyıp merhamet göstermiştir. Aynı şekilde Osman'a da acıyıp merhamet göstermiş ve Nehrevân ehli için Allah'tan mağfiret dilemiştir.*” Ehlü'l-hak olarak kendini tanıyan İbâdiler bu konuların dini meseleler olduğunu iddia etmektedirler. Doğru olanın hak üzerine olduğunu savunmaktadırlar. Hata edenlerin ise helak olduğu görüşünü ifade etmektedirler. Bu konuda ictihâdın söz konusu olmadığını iddia ederler. Allah bu konuda delil olarak şunları söylemektedir: “*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir.*”⁵³ Ayrıca fitne durumunda insanların nasıl davranması gerektiğini Allah'ın âyetle şu şekilde belirttiğini ifade etmektedirler. Allah: “*Eğer mü'minlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın.*”⁵⁴

Hakem konusunda Allah'tan başka hakeme ihtiyaç duyulmadığı için hakem ile ilgili görüşlerin yanlış ve bâtil olduğu düşüncesi hâkimdir. Fitne varsa ictihâda gerek yoktur görüşü İbâdiler tarafından savunulan bir görüştür. Nehrevân halkının haklı olduğu görüşü ve tahkimi reddedenlerin daha faziletli olduğu görüşü sürekli kaynaklarda tekrarlanmaktadır.⁵⁵ Bu sözü Hz. Ali, ictihâd konusunda hassas olan ve ictihâda inananları yücelttiği görüşünü savunmaktadır. Ümmetin ayrılığa düşmesindeki sebeplerden birisi de Nehrevân savaşıdır. İbâdiler her ne kadar kendilerini Hâricilerden ayrı bir grup olarak görse de Muhakkimenin ve Harûra'nın vârisleri olduklarını inkâr etmezler.⁵⁶ Nehrevân ehli, tahkim ve Hz. Ali'nin hükümlerini inkâr edenlerin olduğu kimselerdir. İbâdiler hakem olayı nedeniyle Hz. Ali'nin Allah dışında başka bir hakem talebi nedeniyle sorumlu olduğunu aktarmaktadırlar. Hz. Ali'nin yanlış hakem tayin etmesinin onun ön yargılı olmasına ve yanlış kararlar vermesine sebep olduğunu iddia etmektedirler. Ayrıca Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın öldürüldüğü zamanki tepkisinin değişmesi nedeniyle çelişki içinde olduğunu açıklamaktadırlar. Çünkü Hz. Ali, Hz. Osman öldürüldüğü zaman insanları halifeye itaate davet etmesine ve fitneyi önlemek için devreye girmesine rağmen, hakem tayini ve Nehrevân savaşındaki durum nedeniyle hak yolundan çıktığını ifade etmektedirler.⁵⁷

Vercelânî, İslâm tarihinde fitneye yol açan idarecilerin çeşitli örneklerinin bulunduğunu ifade etmektedir. O, eserlerinde zâlim yöneticilerin temel niteliklerini ortaya koyarak bu tip yöneticilerin İslâm ümmeti üzerindeki olumsuz etkilerini vurgular. Vercelânî'ye göre zâlim idareciler, hiçbir zaman şer'î ilkeleri gözetmemiş, sahip oldukları siyasal güç ve otoriteyi daima zayıflar üzerinde tahakküm kurmak amacıyla kullanmışlardır. Kendi iktidarlarını ve servetlerini koruma saikiyle saraylar inşa etmiş, bu sarayları ise bekçiler ve muhafızlarla tahkim ederek halktan uzak, kapalı bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Vercelânî, bu çerçevede Mağrib bölgesindeki bazı tarihî örneklerle de yer verir. Bunlar arasında, Sanhâce emirliklerinin ilki olan ve Zirî b. Menâd tarafından kurulan Zirî Hânedânı, bu hânedandan ayrılarak Hammâd b. Bulukkîn tarafından tesis edilen Benî Hammâd Hânedânı, ve 1046 yılında Mağrib-i Aksâ'da kurularak kısa sürede Moritanya'dan Libya'ya, hatta Endülüs'e kadar genişleyen Murâbitlar Devleti bulunmaktadır. Vercelânî, bu örnekler üzerinden zulüm, güç temerküzü ve dinî ilkelerden sapmanın tarih boyunca benzer biçimlerde tekrarlandığını göstermeye çalışmaktadır.⁵⁸

⁵² el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 159-160.

⁵³ el-Enfal 8/25.

⁵⁴ el-Hucurât 49/9.

⁵⁵ el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 160-161.

⁵⁶ Cuperly, *Introduction a l'etude de l'ibadisme et sa theologie*, çev. Ammâr el-Cellâsi, *Dirâsâtul-İbâziyye ve Akidetuhâ* (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fi Bilâdi'l-Mağrib ve Umân), 14.

⁵⁷ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasîği*, 64-66.

⁵⁸ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/61; Harekât, “Mağrib”, 27/314-318.

Vercelânî, İslâm tarihindeki önemli olaylar ve savaşlardan hareketle kelâm ve ictihâd konularını, âyet ve hadisler ışığında nesnel bir yaklaşımla açıklamaya çalışmaktadır. Özellikle mezhep taassubundan kaçınma yönünde bilinçli bir tavır sergiler. Vercelânî, ümmetin yönetim biçiminin Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde görülen adil ve merhametli yönetim anlayışından, zamanla zâlim ve adaletsiz yönetim biçimlerine dönüşmesinin nedenlerini kendi bakış açısıyla ortaya koymaya gayret etmiştir.⁵⁹

Halifeler konusundaki yorumlarında da benzer bir metodolojik çizgi takip eden Vercelânî, değerlendirmelerini yalnızca tarihsel olaylar üzerinden değil, halifelerin şahsî ve ahlâkî vasıfları üzerinden temellendirmektedir. Bu bağlamda, yöneticilerin taşıması gereken nitelikleri klasik siyasetnâme geleneğiyle uyumlu biçimde ele alır. Özellikle sâlih kullara özgü meziyetlerin adalet, hikmet, takvâ, ehliyet, istişareye açık olma ve ümmetin maslahâtını gözetme gibi—halifelerde bulunup bulunmadığını bir ölçüt olarak kullanması, onun siyaset düşüncesinin normatif yönünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Vercelânî, halifelîği sadece tarihsel bir kurum olarak değil, aynı zamanda ahlâkî ve dinî bir sorumluluk alanı olarak değerlendiren İslâm siyaset teorisine önemli bir katkı sunmaktadır.⁶⁰

2. 1. Hz. Ebû Bekir

Vercelânî (öl.570/1175), Hz. Peygamber'den sonra halifelik görevinin Hz. Ebû Bekir'in hakkı olduğunu savunmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in Allah'a şükreden kullar arasında olması hasebiyle Allah'ın onu bu göreve getirmekle ödüllendirdiğini söylemektedir. Bu görüşüne, “*Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır.*”⁶¹ âyetini delil getirmektedir. Hz. Ebû Bekir'in halifelik yaptığı dönemde birçok başarıya imza attığını ve Allah'ın sâlih bir kulu olarak, yaptığı bütün işlerde İslâmî hassasiyetleri gözettiğini açıklamaktadır. Hz. Ebû Bekir döneminin bir sulh dönemi olduğunu, herkesin inancını özgürce yaşadığı bir güven ortamını tesis ettiğini savunmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in, sünnetin yerine getirilmesi konusunda görevini yaptığını dile getirmektedir. Hz. Ebû Bekir'in halifelik makamına layık olması ile ilgili Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir hakkında “*Râsulullah dinimiz hakkında senden razı olmuştur. Biz de dünyamız hakkında senden razı olmuştur.*” dediğini söylemiştir. Müslümanların Hz. Ebû Bekir'in halifelîği konusunda tam bir mutabakata sahip olduklarını aktarır. Bu kanaatlerine, Hz. Peygamber'in “*Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyunuz*” hadisini delil olarak sunmaktadır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in isminin Allah katında “*sıddık-ı ekber*” olmasının ve “*mağaradaki iki kişiden ikinci kişi*” olmasının halifelîği için delil mahiyetinde olduğunu aktarır.⁶²

2.2. Hz. Ömer

Vercelânî, Hz. Ömer'in şahsiyetinin doğruluk ve istikamet üzerine bina edildiğini ifade etmekte; onun Kur'ân, Sünnet, siyasal ve idarî meselelerde Hz. Ebû Bekir'in yöntemini takip ettiğini belirtmektedir. Vercelânî'ye göre Hz. Ömer, birçok konuda selefinin çizgisini sürdürmüş olması sebebiyle hilâfet görevine ehil bir şahsiyettir. Nitekim İbâdiyye literatüründe erken dönem halifelerine dair değerlendirmelerde bu tür nitelendirmelere sıklıkla yer verildiği görülür. Bununla birlikte, mevcut klasik kaynaklar ve Vercelânî'nined-Delîl ve'l-Burhân adlı eserine dair günümüze ulaşan tetkikler, onun Hz. Ömer'e yönelik özel, ayrıntılı veya müstakil değerlendirmelerinin sınırlı olduğunu; dolayısıyla bu bağlamda aktarılabilecek bilgilerin genel karakterde kaldığını göstermektedir.⁶³

2.3. Hz. Osman

Vercelânî'nin, ilk dört halife dönemi ile ilgili görüşlerinin, önceki İbâdî âlimlerin görüşleriyle büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Vercelânî'nin, Hz. Osman'a bakışında da bunu görmekteyiz. Bu konuda iki önemli âlimin iki farklı eserde Hz. Osman'ın sireti ile ilgili söylediklerini burada örnek vereceğiz. Birinci örnek olarak Sâlim b. Zekvân'ın (öl. 100/718) *es-Sîre* adlı eserinde ne söylediğinden bahsedeceğiz. Sâlim b. Zekvân Hz. Osman hakkında bize şunları aktarmaktadır:

⁵⁹ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/61-65.

⁶⁰ Ebû Yâkub el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Salim b. Hamed el-Harisi (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006 1/39-41.

⁶¹ el-Âl-i İmrân 3/144.

⁶² Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/39-40.

⁶³ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/39-41; Zekvân, *es-Sîre Bir Haricî/ İbâdî Klasîği*, 55.

“Hz. Osman Müslümanların istişaresi ve rızasıyla halife oldu. Allah izin verdiği sürece O’nun kitabı ve nebîsinin sünnetiyle amel etti. Sonra nihâyet vakit geldi. Ve Osman dünyaya meyletti, sünneti değiştirerek bid’atler ortaya çıkardı. Devlet malını akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey hâline getirdi. Mervân’a İfrîkkiye arazisinin sadakasını/gelirini, Velîd b. Ukbe’ye Kelb kabilesinin sadakasını/gelirini verdi. Mekke ve çevresinin valisi olan Hâris b. Nevfel’den (amcası) Hakem’e üç yüz bin dirhem vermesini emretti. İşte bu hâdisede Allah’ın hükmünü çiğneyerek O’nun indirdiğinin dışında başka bir şeyle hükmetmiş oldu.”⁶⁴ İkinci örnek olarak, İbn Sellam el-İbâdî’nin (öl. 273/887) bir İbâdî klasîği olan “Kitâbün fîhi Bed’ul-İslâm” adlı eserinde Hz. Osman ile ilgili düşüncelerinin aynı olduğunu görmekteyiz. İbn Sellâm, Hz. Osman hakkında şu şekilde bilgiler vermektedir:

“Osman b. Affân, altı yıl boyunca Hz. Muhammed’in sünneti ve ondan sonra Ebû Bekir ve Ömer’in yaşantısına göre hilafet makamını yürüttü. Daha sonra dünyaya daldı ve bid’atler türetti. Bunun üzerine Müslümanlar tövbe etmesini ve hilafeti başkalarının yürütmesini istediler. Hz. Osman’ın evde kalmasını ve halife görevinden çekilmesini emrettiler. Hilafet makamında ısrar edince evinde ona saldırdılar ve onu öldürdüler.”⁶⁵

Vercelânî, Hz. Osman’ın şûrayla seçilmesinin hak olduğu gibi onun yönetimden azledilmesi ve öldürülmesinin de hak olduğunu savunur. Hz. Osman’ın dört önemli konuda hak ihlali yaptığını aktarır. Bunların birincisi, emanetin zâlim, hain ve liyakat sahibi olmayanların eline bırakılmasıdır. Bu yanlış yerde, gökte, dağlarda kısaca memleketin her yerinde yapmıştır. İkincisi, seçilmiş ve müjdelenen sahâbilerle zarar vermiş ve onlara hakaret etmiştir. Bu sahabiler, Ebû Zer el-Ğıfârî, Abdullah İbn Mesud gibi seçkin sahabilerdir. Üçüncüsü, hazinenin mallarını harcarken israfa kaçmıştır. Vercelânî, israfa giren harcamaların yanlış olduğunu ona ileten sahabilere karşı Hz. Osman’ın mücadele ettiğini ama aslında israfın yanlışlığının, İsrâ sûresi 27. ayette geçen “Mübezzirler şeytanın kardeşleridir.” âyetinde dile getirildiğini ifade etmektedir.⁶⁶ Hz. Osman’ın ihtiyaç sahibi olan insanlara gereken desteği sunmadığını, hak etmeyen insanlara bu desteği sunduğunu ifade eder. Akrabalarına hediyeler verdiğini buna örnek olarak, İbn Tarid Mervan b. el-Hakem’e İfrîkkiye gelirinin beşte birini verdiğini söylemektedir. Bu arazinin 600.000 dinar ettiğini, bu paranın, ümmetin yarısının ihtiyacını karşılayacak bir meblağda olduğunu iddia eder. Dördüncü olarak, Hz. Osman’ın ümmete ihanet ettiğini keskin bir şekilde dile getirir. İhanet olarak gördüğü şeylerin, emanete hürmet etmemesi, haram aylara saygı duymaması, sahabeye saygıda kusur etmesi ve görevi bırak denildiğinde bırakmayarak İslâm’a hürmet etmediğini vurgular. Vercelânî, bir yöneticinin hainlik vasfını taşımasının kabul edilemez olduğunu, fâsık kimselerin haram aylara saygı göstermeyeceğini ve yalnızca dinden dönenlerin (mürtedlerin) sahabeye hakarete bulunabileceğini ifade ederek; bu niteliklere sahip bir kişinin halifelikten azledilmesinin meşru ve gerekli olduğunu savunmaktadır.⁶⁷

2.4. Hz. Ali

Vercelani, çalışmamızda incelediğimiz söz konusu eserinde Hz. Ali ve dönemi hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Vercelânî’ye göre Hz. Ali’nin halifelîği meşrûdur. Meşruiyetinin, şûradan geriye kalan sahabilerin yetkisiyle olduğunu söylemektedir. Bu geriye kalan sahabeden kastının, Hz. Ömer’in seçtiği şûradan dört kişinin Hz. Ali döneminde hala yaşaması olduğu hususudur.⁶⁸ Vercelânî, Hz. Ali’nin Cemel savaşında Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr ile savaşmasının meşru olduğunu, Allah katında hak olduğunu savunmaktadır. Onlarla savaşmalarının sebebi olarak anlaşmaya uymamalarını, kan dökmelerini ve bozgunculuk çıkarmalarını göstermektedir. Vercelânî, Hz. Ali’nin söz konusu gruplarla çözüm olarak savaşmayı tercih ettiğini ifade eder. Hz. Aişe’nin ise tövbe etmiş olması sebebiyle bu hükmün dışında tutulduğunu; buna karşılık diğerlerinin bu tutumları nedeniyle helâk olduklarını ve ahirette cehenneme girmeyi hak ettiklerini belirtir.⁶⁹ Vercelânî’ye göre Muaviye veya Hz. Ali konu olduğunda ölçüt adalet olmalıdır. Zalim kimse ve nereden gelirse gelsin karşı çıkılması

⁶⁴ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasîği*, 56-57.

⁶⁵ İbn Sellâm el- İbâdî, *Kitâbün fîhi Bed’ü’l-İslâm Bir Hâricî/ İbâdî Kronîği*, 63.

⁶⁶ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 1/40.

⁶⁷ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 1/41.

⁶⁸ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 1/41.

⁶⁹ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 1/41.

gerektiğini savur.⁷⁰

Vercelânî, Hz. Ali'nin tahkim konusunda çelişkiye düştüğünü ifade etmektedir. Önceleri tahkimden yana bir tavır sergilediğini, daha sonra tahkime karşı çıktığını ve tahkime itiraz edenleri kâfirlikle suçladığını söylemektedir. Tahkimi kabul etmeyenlerle savaştığını ve onlardan binlercesini öldürdüğünü dile getirmektedir. Hz. Ali'nin, öldürdüğü insanlara karşı, onların isyancı olmalarından dolayı haklı olduğu bahanesini ileri sürdüğünü, bununla meşruiyet kazanmaya çalıştığını aktarmaktadır. Vercelânî, “*Kim bir mü'mini kasten öldürürse onun için büyük azab vardır.*”⁷¹ âyetini delil göstererek Hz. Ali'nin cehennemi hak ettiğini vurgulamaktadır.⁷²

Vercelânî, tahkim uygulamasını olumlu karşılayan bir bakış açısına sahiptir. Ona göre tahkim, İslâm toplumunda önemli bir uzlaşma mekanizmasıdır ve tahkime karşı çıkılması, tarih boyunca birçok fitne ve kitlenin ölümüne yol açmıştır. Vercelânî, Hz. Ali'nin tahkim konusundaki tutumunu çelişkili bulmakta ve bu nedenle onu eleştirmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin başlangıçta tahkime karşı çıkarak bu uygulamayı savunanları küfürle itham ettiğini, ancak daha sonra bu tutumunu değiştirerek tahkime karşı çıkanları küfürle suçladığını ifade eder. Ona göre bu tutarsızlık, binlerce Müslümanın ölümüne neden olan bir süreci tetiklemiştir. Vercelânî, bu durumun sonucunda hem haklı hem de haksız tarafın ölümle karşı karşıya kaldığını, dolayısıyla meselenin şer'î bakımdan büyük bir trajediye dönüştüğünü belirtir. Ayrıca Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'yi yalnız bırakarak verdikleri sözden dönmelerini ahlâkî bir kusur ve dinî bir günah olarak değerlendirmektedir.⁷³ Genel çerçevede Vercelânî'nin tahkim konusundaki görüşleri, İbâdiyye'nin yaklaşımıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bununla birlikte, o meseleyi daha gerçekçi ve uzlaşmacı bir perspektiften ele alır. Tahkimin ilke olarak reddedilmesi gerektiğini değil, olumsuz sonuçlarının sorumluluğunun Hz. Ali'ye ait olduğunu savunur. Bu yönüyle Vercelânî, tarihte yaşanan çatışmaların daha kapsayıcı ve barışçıl bir çözümle önlenebileceği kanaatindedir.

3. Muhalefete ve Müşriklere Bakışı

Vercelânî, Müslümanların muhalif gruplara, diğer din mensuplarına ve zâlim yöneticilere karşı takınmaları gereken tavır konusundaki görüşlerini ortaya koymaktadır. Ona göre, Ehl-i Sünnet zâlim yönetimlere karşı itaatkâr bir tutum benimsemeyi uygun görürken, Vercelânî'nin “Ehlü'd-da've” olarak nitelendirdiği İbâdiyye mezhebi, zâlim yöneticilere karşı hurûcun (isyânın) caiz olduğu görüşünü savunmaktadır. Ayrıca Vercelânî, Hâriciliğin alt kolları olan Ezârika, Sufriyye ve Necedât mezheplerinin hem yöneticileri hem de onları destekleyen asker ve halkı tekfir ettiklerini; bu grupların insanları şirkle itham ettiklerini ve isti'râz eylemleriyle tanıdıklarını belirtmektedir. Bu nedenle söz konusu fırkaların gündeminde esaret, ganimet ve öldürme fiillerinin önemli bir yer tuttuğunu ifade eder.⁷⁴

Necedât fırkası, Allah tarafından yasaklanmış olan müşrik kadınlarla evlenmeyi ve onların kestiklerinin yenilmesini caiz görmüştür. Ayrıca bu fırkaya göre, küçük ya da büyük fark etmeksizin, yalan söyleme konusunda ısrar eden kimse müşrik sayılmaktadır.⁷⁵ Ezârika, kavminden bile olsa kendilerine muhalif olanları esir almayı, kadınlarını cariye olarak kullanmayı, mallarını yağmalamayı ve çocuklarını öldürmeyi, kendi ideolojik anlayışları çerçevesinde (isti'râz anlayışı ile) helal kabul etmişlerdir.⁷⁶ İbâdîler savaşta düşmanlarının her şeyini almazlar. Ganimet olarak sadece düşmanlarının silahlarını, atlarını ve koyunlarını alırlar.⁷⁷ İbâdiyye'nin Hâricî olmayan Müslüman muhaliflere karşı Ezârika, Sufriyye ve Necedât gibi gruplardan daha müsamahalı oldukları söylenmektedir.⁷⁸ Ezârika muhaliflerin çocuklarının öldürülmesini⁷⁹ mübah gören bir anlayışa sahiptir. Ezarika'ya göre İslâm'da recm

⁷⁰ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/86-89.

⁷¹ en-Nisâ 4/93.

⁷² Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/41.

⁷³ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/27.

⁷⁴ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/40-41.

⁷⁵ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 115.

⁷⁶ Zekvân, *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasığı*, 69.

⁷⁷ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 124.

⁷⁸ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 120.

⁷⁹ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. el-Muberrred, *el-Kâmil fî'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrîf*, thk. Zeki Mübarek-Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır, 1936), I-III/1040; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 120.

cezası yoktur. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara dayak atılması emredilmektedir. Müşriklerin çocuklarının cehennemlik olduğunu iddia ederler. Mü’min olan çocukların hükümlerinin, babalarının hükmü ile aynı olduğu görüşünü savunurlar.⁸⁰ Sâlim b. Zekvân, Ezârika, Necedât ve onlara uyanların sapkınlıkta bir araya geldiklerini iddia etmektedir. Ona göre onlar Allah’ın kelâmının yerlerini değiştirmişlerdir. Hz. Peygamber’in sünnetine de aykırı hareket etmişlerdir.⁸¹

İbâdiyye, Müslüman olan muhaliflerin çocuklarının öldürülmesini kesinlikle caiz görmemektedir.⁸² Vercelânî, Sünnîlerin söyledikleriyle yaptıkları arasında bir çelişki içinde olduklarını dile getirmektedir. Çünkü Sünnîlerin imamlarına karşı itaat etmeleri gerektiğini savunurken, Tevvâbün hareketiyle imamlarına itaat etmediklerini ifade etmektedir.⁸³ Tevvâbün hareketi, diğer adıyla Hüseyniyye, Kerbelâ Vakası nedeniyle I. Yezid (Yezid b. Muâviye) ve yönetimine karşı Hz. Ali ve oğullarının haklarını talep etmek gayesiyle ortaya çıkan ve aynı zamanda Şiiliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ilk hareketlerden birisidir.⁸⁴ Bu hareketin ilk kurucusu Süleyman b. Surâd’dır.⁸⁵ Bu hareket, Yezid b. Muâviye’nin ölümüne kadar devam etmiştir. Vercelânî, Tevvâbün hareketini Sünnî bir nitelikte değerlendirmiş ve bu bağlamda onu Sünnî düşünce geleneği içerisinde konumlandırmaya çalışmıştır. Vercelânî, Tevvâbün hareketinin sonucunda pek çok fakih ve sâlih kimsenin hayatını kaybettiğini vurgular. Ona göre, bu harekete katılanların isyanı, kendi inanç dünyaları açısından meşru ve haklı bir tutumdur. Bununla birlikte Vercelânî, genel bir ilke olarak yolculara, tüccarlara ve halka dinî konularda gereksiz itirazlarda bulunmanın uygun olmadığını, ancak zâlim yöneticilere karşı sürekli teyakkuz hâlinde olunması gerektiğini savunur. Bu bağlamda, zâlim idarecilere ve onların destekçilerine karşı mücadele ve direnişi dinen meşru görür. Vercelânî’ye göre, zâlim yönetimlere karşı çıkmak ve bu mücadelede yer almak sevap niteliğindedir. Zulüm sona erinceye kadar bu yöneticilerle fiilî mücadelenin sürdürülmesi gerektiğini vurgular. Buna karşılık, haksızlık karşısında sessiz kalan, isyana destek vermeyen tüccar, esnaf ve halk tabakalarının, zulme rıza göstermeleri durumunda karşılaşılabilecekleri her türlü musibeti hak ettiklerini ifade etmektedir.⁸⁶

Vercelânî’nin müşrikler ve Ehl-i kitap mensuplarına yönelik bakış açısı arasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Ona göre, müşriklerle toplumsal ilişkilerde mesafeli ve temkinli bir tutum sergilenmelidir. İlişkiler, dinî değerlere zarar vermeyecek şekilde kontrollü bir iletişim çerçevesinde yürütülmelidir. Müşrik beldelerine yapılacak seyahatlerin, imanı tehlikeye düşürmemek şartıyla caiz olduğunu savunan Vercelânî, müşriklerin İslâm beldelerine ticaret, İslâm’ı öğrenme veya diplomatik amaçlarla gelebileceklerini, bu tür durumlarda kendilerine güvence verilmesinin dinen gerekli olduğunu belirtir. Bu görüşünü, şu Kur’ân ayetine dayandırmaktadır: *“Eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah’ın sözünü işitmesi için ona güvence ver; sonra onu güvenli bir yere ulaştır. Çünkü onlar bilmeyen bir topluluktur.”*⁸⁷ Vercelânî, müşriklerin bir Müslüman beldesini ele geçirmeleri hâlinde, Müslümanların onların idaresi altında yaşayabileceklerini, ancak bu toprakların onlar için bir vatan niteliği taşımayacağını ifade etmektedir. Ayrıca Müslümanların, müşrik beldelerine girdiklerinde sözleşmeye sadık kalmaları gerektiğini; müşriklerin ihanet etmedikleri sürece kendilerine zarar verilmesinin caiz olmayacağını vurgular. Ehl-i kitap mensuplarına yönelik tutumunda ise Vercelânî daha müsamahalı ve uzlaşmacı bir yaklaşım benimser. Ona göre Yahudi ve Hristiyanlarla alışveriş yapmak caizdir; yenilen şeyler haram veya necis olmadığı sürece onlarla birlikte yemek yemek de mümkündür. Ebû Ubeyde’den naklettiği bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Üç şey büyük günahlardandır: Ümmetten ayrılmak, sünneti değiştirmek ve söz verildiği hâlde sözden dönüp savaşmaya devam etmektir.”* Vercelânî, bu hadise atıfta bulunarak, özellikle verilen sözün bozulmasını ve anlaşmalara riayetsizliği ahlâkî

⁸⁰ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslamiyyîn*, 148-150.

⁸¹ Zekvân, *es-Sire Bir Harici/ İbâdi Klasığı*, 72-77.

⁸² Zekvân, *es-Sire Bir Harici/ İbâdi Klasığı*, 69-70; Fırlıklı, *İbâdiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 121.

⁸³ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 3/81.

⁸⁴ İsmail Yiğit, “Tevvâbün” *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/49.

⁸⁵ Ebu Hafs Amrus b. Feth el-Nefûsî, *Usûlû’d-deynûneti’s-sâfiye*, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm (Maskat: Vizâretu’t-Turâs ve’s-Sekâfe, 1999) 78.

⁸⁶ Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 3/80-82.

⁸⁷ et-Tevbe 9/6.

ve dinî bakımdan ciddi bir hata olarak değerlendirmektedir.⁸⁸

Vercelânî'nin düşünce sisteminde en temel ölçüt adalet ilkesidir. Ona göre, adaletin yöneticiler tarafından tesis edilememesi durumunda, bu yönetime karşı başkaldırmak meşru bir haktır. Ancak bu hakkın kullanımı, yeni bir haksızlığa yol açmayacak ölçülülükte ve ilkelere bağlı bir biçimde gerçekleşmelidir. İbâdiyye mezhebi savaş konusunda da belirli ilkelere sahiptir. Bu ilkeler, sonuca odaklanmaktan ziyade, hakkın meşru yollarla sahibine teslim edilmesi esasına dayanır. Vercelânî'nin Ezârika, Sufriyye ve Necedât fırkalarını eleştirmesinin temel nedeni de onların bu ilkelerden saparak zâlimce yöntemlere başvurmalarıdır. Vercelânî'ye göre, bir başkaldırının yönelmesi gereken ilk muhataplar halk değil, yönetim sorumluluğunu taşıyan idarecilerdir. Bu nedenle o, zulmeden ve adaleti ihlâl eden yöneticilere karşı isyanı meşru bir hak olarak görmektedir.⁸⁹

Vercelânî'nin düşüncesinde İslâm'ın adalet vurgusu ve insanlara karşı merhamet anlayışı belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır. Ayrıca onun, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde yaşanan toplumsal olayları Kur'ân ve Sünnet'ten sonra ictihad için tarihi referanslar olarak değerlendirdiği görülmektedir. Vercelânî'nin İslâm tarihi üzerine aktardığı ayrıntılı bilgiler, onun bu alandaki derin bilgisini ve vukûfiyetini açıkça ortaya koymaktadır.⁹⁰

İbâdiyye mezhebi genellikle uzlaşmacı bir davet hareketi olarak nitelendirilmektedir. Bu yaklaşımın temelinde, tarih boyunca mezhep mensuplarının yoğun baskı ve şiddete maruz kalmış olmalarının etkili olduğu, İbâdî âlimler tarafından sıklıkla vurgulanmaktadır.⁹¹ Bu kapsayıcı ve uzlaşmacı yaklaşımı, Ezârika fırkasının benimsediği radikal görüşlerle karıştırmamak gerekir. Vercelânî'ye göre, meşru bir gerekçeye dayanan her başkaldırı Hâricî niteliktedir; yani bir haksızlık durumunda isyan etmek dinen meşru kabul edilebilir. Ancak o, Nâfi' b. Ezrâk'ın savunduğu isti'râz anlayışına açıkça karşı çıkmaktadır. Vercelânî, bu anlayışın yanlış olduğunu savunur; zira bu yaklaşım, ister büyük ister küçük günah işlemiş olsun, günahkâr kimseyi müşrik saymakta ve böylece tevhid inancının özüne zarar vermektedir. Ona göre bu bakış açısı, tekfir anlayışını besleyen aşırı bir yorumdur ve İslâm'ın temel inanç ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.⁹²

Vercelânî, bir konu hakkında görüş ortaya koyarken düşüncelerini somutlaştırmak amacıyla içinde yaşadığı toplumdan olaylar, şahıslar ve gruplara dair örnekler sunmaktadır. Ona göre, bir yöneticinin zâlim olması hâlinde bu yönetime karşı çıkmak meşru bir haktır. Vercelânî, Emevî yöneticilerinden Velîd b. Abdülmelik ile vali Haccâc b. Yûsuf'un birçok mümini inançlarından dolayı baskı altına aldıklarını, onlara zulmettiklerini ve dinî inançlarını değiştirmeye zorladıklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Şiîlerin bir kısmının Ramazan ayında maruz kaldıkları bu baskılar sonucunda inançlarını değiştirdiklerini; korkuya dayalı bu inanç değişikliğinin ise sonraki nesillere aktarılmasıyla bir zillet durumuna dönüştüğünü örnek olarak sunar. Vercelânî, bu olayı temel alarak hem Emevî yöneticilerini hem de onların zulmüne sessiz kalarak boyun eğen Şiîleri eleştirir. Eleştirisini temellendirmek üzere Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini delil olarak kullanır.⁹³

Vercelânî, imama karşı muhalefetin Kur'ân, sünnet ve Müslümanların ortak kabul gören görüşlerine bağlılık sayesinde İslâm'ın ilk neslinde ortaya çıkmadığını; bu dönemin özellikle ilk üç halifenin yönetim dönemlerini kapsadığını belirtir. Ona göre, İslâm toplumunda fırkalaşma ve ayrışma, ancak Kur'ân, sünnet ve ümmetin sahih görüşlerinin göz ardı edilmesi veya etkinliğini yitirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.⁹⁴

Vercelânî, ümmetin fırkalara ayrılması meselesini ele alırken, Hz. Muhammed'in ümmetin yetmiş üç fırkaya bölüneceği ve bunlardan yalnızca birinin kurtuluşa ereceğini bildiren hadisine atıfta bulunarak bu konuya kendine özgü bir yorum getirmektedir. Ona göre bir fırkanın ya da görüşün doğruluğu, tarihsel olarak önce veya sonra ortaya çıkmış olmasıyla ilişkili değildir. Esas olan, ilkesel tutarlılık ve dinî ölçütlere bağlılıktır. Vercelânî'ye göre geçmişte yaşamış kimseler örnek alınabilir; ancak bu, onların gerekli dinî ve ahlâkî şartları taşımaları hâlinde

⁸⁸ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/98-101-102.

⁸⁹ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/98-103.

⁹⁰ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 3/83.

⁹¹ Orhan Ateş, "İbâdî İmamet Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 12.

⁹² Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/28.

⁹³ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/34; Bk. el-Furkân 25/27-29.

⁹⁴ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/50.

geçerlidir. Bu noktada amaç, körü körüne taklit değil; doğru olana bilinçli biçimde uymaktır. Takip edilmesi gereken dönem olarak ilk üç halifenin dönemini esas alır; çünkü ona göre bu dönem, Kur'an, Sünnet ve Müslümanların ortak görüşü doğrultusunda hareket edilen en sahih dönemdir. Vercelâni, efdaliyet (üstünlük) bakımından da ilk üç halifenin dönemini sonraki dönemlere nazaran daha faziletli kabul eder. Ona göre farklı düşünmek, icthâdın tabii bir sonucu ve "lezzetlerinden" biridir. Bununla birlikte, eğer bir görüş hakiki dindarlık ruhunu taşııyorsa, o görüş sadece aşırılıktan ibaret bir görüş olmuş olur.⁹⁵

Sonuç

İbâdiyye mezhebi, Hârici fırkaları arasında en ılımlı ve mutedil çizgide yer alan fırka olarak kabul edilmektedir. Mezhebin hem itikadî görüşleri hem de imâmet anlayışı, diğer Hârici fırkalara kıyasla daha ölçülü, sistematik ve kurumsallaşmış bir biçimde ortaya konulmuştur. İbâdiyye'nin devlet ve imâmet anlayışının temelinde, Kur'an ve şeriatın hükümlerine olduğu bir siyasal düzenin tesisi amacı bulunmaktadır. Bu durum, İbâdiyye'nin devlet başkanlığı görevini yalnızca siyasal bir makam değil, aynı zamanda dini bir sorumluluk olarak gördüğünü göstermektedir. İbâdiyye, imâmetin Kureyşliliği esasına dayanmadığını savunur. Onlara göre imâmet için belirleyici olan unsur soy veya kabile aidiyeti değil; takvâ, zühd ve adalet gibi ahlâki vasıflardır. Devlet başkanlığı (imâmet), vasiyet ya da tayin yoluyla değil, cemaatin icmâsı (seçim) ile gerçekleşmelidir. Bu bağlamda biat, imâmetin meşruiyetinin temelini oluşturur.

Vercelâni'nin siyasî görüşleri genel olarak İbâdiyye'nin düşünce çizgisiyle örtüşmektedir. O, ümmetin fırkalara ayrılmasını doğru bulmaz; bu dağınıklığın, Allah'ın ilkelerinden uzaklaşan zalim yöneticilerin tutumlarından kaynaklandığını ileri sürer. Eleştirilerinde en çok hedef aldığı gruplar Nükkâriyye ve Ezârîka olmuştur. Bu fırkaların yanlış yolda olduklarını, liderlerinin kendi mensuplarını saptırdıklarını ifade eder. Ona göre İslâm dünyasının dağınıklığı, yöneticilerin Kitap ve Sünnet'i kendi açıklamalarının önüne koymamalarından ve sahih bir inanç bütünlüğünün sağlanamamasından ileri gelmektedir.

Çalışmamızda Vercelâni'nin İslâm toplumu, halifeler ve mezhepler konusundaki görüşleri ele aldık. Araştırma sonucunda, Vercelâni'nin yaklaşımının genel olarak ılımlı, eleştirel ve metodolojik bir çerçeveye dayandığını müşahade ettik. Hâricilik ve özellikle Ezârîka'nın tekfirci tutumlarına karşı geliştirdiği eleştirel yaklaşım, dinî ve sosyal konularda itidalli bir çizgi izlediğini ortaya koymaktadır.

Vercelâni'nin müşrikler ve Ehl-i Kitap mensuplarına yönelik bakışı, İslâm toplumu içinde toplumsal ilişkilerde denge ve hoşgörü ilkesini önceliklendirdiğini göstermektedir. Müşriklerle sınırlı ve kontrollü ilişkiler kurulmasına, Müslümanların iman güvenliğine zarar gelmemesi şartıyla karşılıklı etkileşime izin verilmesine dair görüşleri, onun Kur'an ve Sünnet'e dayalı pragmatik bir yaklaşımı olduğunu ortaya koymaktadır. Dört Halife dönemine ilişkin değerlendirmelerde ise, Vercelâni'nin özellikle Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinin Kur'an, Sünnet ve ümmetin ortak kanaatleri açısından model bir dönem olarak benimsediği tespit edilmiştir.

Genel olarak, Vercelâni'nin düşünce dünyasında ötekileştirici mezhep taassubu ve sert tekfircilik eğilimlerinin yer almadığı, aksine eleştirel ve metodolojik bir tutumla dini ve sosyal meseleleri değerlendirdiği ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, onun hem İbâdiyye geleneğiyle hem de genel İslâm düşüncesiyle olan bağlarını anlamak açısından önemli bir referans teşkil etmektedir.

Kaynakça | References

- Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire, 1950
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Akkuş, Süleyman, Feyza Doğruyol. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelâni'nin ed-delîl ve'l-burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 117-147.
- Ateş, Orhan. "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü". *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015).
- Ateş, Orhan. "İbâdî İmâmet Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 1-29.

⁹⁵ Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 1/49-50.

- Aydınlı, Osman. "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdî Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005).
- Bağdadi, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Basım, 1990.
- Berrâdî, Ebu'l Kâsım b. İbrahim *İbâzî Biyografi Seçkisi İbâzî Tarihi*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim *el-Cevâhir'l Muntekât*. thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî. Londra: Dâru'l-Hikme, 2014.
- Bulut, Halil İbrahim – Özkan, Gül. "İmâmiyye Şîa'sında İlmu'l-İmâm İnancı". Marife: *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2005): 75-92.
- Câbirî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâdiyye*. 3 Cilt. Tunus: el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, 1985.
- Cenâvünî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr *Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh (İbâzî Fıkıh)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 2021.
- Cuperly, Pierre. *Introduction a l'etude de l'ibadisme et sa theologie*. çev. Ammâr el-Cellâsî, Dirâsâtü'l-İbâziyye ve Akidetuhâ (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fi Bilâdî'l-Mağrib ve Umân). el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- Çam, Süleyman. *Kütübî Tis'a'daki Hadislere Göre Hâricîler*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Çetin, Maksut. "Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı", *Ekev Akademi Dergisi*, 18 (2014), 357.
- Dercinî, Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said. *Tabakâtü'l- Meşâyih bi'l-Mağrib*. thk. İbrahim Tallay. 2 Cilt. Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974.
- el-Burhânü's-Sâtî'. *Mevkifu'l-İbâdiyye min Ali ve Nehrevân*. el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdi el-Basrî. *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. sad. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- Eş'ârî, Ebû'l Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Ettafeyyîş, Muhammed b.Yusuf. *Himyânu'z-Zâd ila Dâri'l-Meâd*. el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- Fayda, Mustafa. "Emîrül-mü'minîn". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Hasan". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 16/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1983.
- Hanbel, Ahmed b. Müsnedi İmam Ahmed bin Hambel. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiye, 2008.
- Halîlî, Ahmed b. Hamad b. Süleyman *Cevâhiru't-Tefsir Envâr min Beyânî't-Tenzîl*. 3 Cilt. el-Mektebetu's-Şâmîle el-İbâdiyye, ts.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği: İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- İbâdî, İbn Sellâm. *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*. çev. Mehmet Nurullah Aydın, Selim Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbn Haldun. *Mukaddime I*. çev. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2. Basım, 2016.
- İbn Hazm. *El-Fasl Fi'l- Mîlel Ve'l Ehva' Ve'n - Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. H. İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), "zhb", 1-15, 1299-1308.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

- Kâlhâtî, *el-Keşf ve'l Beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif. Uman: 2 cilt. 1980.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş* 3. İstanbul: Dem Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Muberrred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. *el-Kâmîl fî'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrîf*. thk. Dr. Zeki Mübarek-Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır, 1936.
- Nâmî, Amr Halife en-. *İbâzilik Araştırmaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Nefûsî, Ebu Hafs Amrus b. Feth *Usûlû'd-deynûneti's-sâfiye*. thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm. Maskat: :Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1999.
- Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, nşr. Helmut Ritter, (İstanbul, 1931), 108-109.
- Onat, Hasan vd. (ed.). *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*. Grafiker Yayınları, 2018.
- Öz, Mustafa, Avni Özilhan. "İmâmet". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Ahmet. *Haricî / İbâdî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Özdemir, Ahmet. "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri". *Amasya İlahiyat Dergisi* 199-227 (Haziran 2020).
- Rençber, Fevzi. "İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* XI/1 (2018).
- Rençber, Fevzi. "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017).
- Rubinacci, Roberto. *el-İkrâr bi'l-imânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*. çev. Arapça'ya çev. Lemîs eş-Şücenî. nşr. Mûhamed Ümâdî. Rabat/Fas: Müessesetü Tavalât es-sekâfiyye, 2007.
- Sâlimî, Nureddin es-. *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân*. nşr. Ebû İshak İtfeyyîş. 1 Cilt. Kahire, 1961.
- Şehristani, Muhammed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Muhammed Seyid Geylanî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
- Şemmâhî, Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. nşr. Ahmed b.Suûdes-Seyyâbî. 2 Cilt. Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 1407.
- Topaloğlu, Bekir. "Fırka". C. 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.
- Ummânî, İmâm Câbir Zeyd el-Ezdi. *Erken Dönem İbâzî Klasîği Resâil(Mektuplar)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 1. Basım, 2021.
- Üzümlü, İlyas. "Mezhep". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî. 3 Cilt. Uman: Vizâret u't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/165-175.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Tevvâbîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zehra, Muhammed Ebu. *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1970.
- Zekvân, Salim b. *es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasîği*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2017.

Extended Summary

This article examines the political and theological views of the Ibādî scholar Abû Ya'qûb Yûsuf b. İbrâhîm al-Warjlânî (d. 570/1175) within the framework of his work *al-Dalîl wa'l-Burhân li-Ahl al-'Uqûl*. The study focuses primarily on al-Warjlânî's understanding of imamate (imâma) and political authority, situating his views within the broader doctrinal and historical context of the Ibādî school, which is generally regarded as the most moderate and systematic branch among the Khārījite movements. Despite the significant role of Ibādiyya in Islamic political and intellectual history, its theory of imamate has received comparatively limited scholarly attention, particularly with reference to early Ibādî sources. This article aims to address this gap by offering a systematic analysis of al-Warjlânî's political thought.

The study adopts a qualitative methodology based on textual analysis of *al-Dalîl wa'l-Burhân* alongside classical Ibādî sources. Comparative references to Sunnî, Shī'î, Mu'tazilî, and other Khārījite doctrines of imamate are also employed in order to clarify the distinctive features of Ibādî political theory. The central objective is to determine the place of al-Warjlânî's political and theological views within the established framework of Ibādî doctrine and to assess the degree to which his positions conform to the school's core principles.

The article begins by outlining the sectarian background of the imamate debate in Islamic thought. While Sunnî scholars generally regard the imamate as religiously obligatory on the basis of revelation (sam'an), Mu'tazilî thinkers consider it rationally necessary ('aqlan), and the Imâmî Shī'a view it as a divinely designated institution based on explicit designation (naşş) and lineage. In contrast, Ibādiyya rejects both hereditary succession and divine designation, emphasizing communal consensus (ijmā') and public allegiance (bay'a) as the legitimate foundations of political authority. According to Ibādî doctrine, moral and religious qualities such as piety (taqwâ), justice ('adl), and asceticism (zuhd), rather than tribal or genealogical affiliation, constitute the essential criteria for leadership.

Within this doctrinal framework, al-Warjlânî presents a nuanced and methodologically consistent approach. He grounds his arguments primarily in the Qur'ân, the Sunnah, and communal consensus, while also employing rational reasoning when explicit textual evidence is absent. This balance between transmitted and rational proofs reflects a characteristic feature of classical Islamic intellectual methodology. Al-Warjlânî interprets the emergence of sectarian divisions within the Muslim community largely as a consequence of political misguidance by rulers and the scholars who legitimized their actions. In his view, erroneous leadership practices played a decisive role in diverting the ummah from its original moral and political ideals.

A significant portion of the study is devoted to al-Warjlânî's evaluation of the Four Rightly Guided Caliphs. He considers the periods of Abû Bakr and 'Umar to represent an ideal model of governance, characterized by justice, adherence to the Qur'ân and Sunnah, and communal unity. These two caliphs are portrayed as exemplars whose leadership should serve as a normative reference for later generations. Al-Warjlânî supports this view by citing prophetic traditions that encourage adherence to the Sunnah of the rightly guided caliphs.

In contrast, his assessment of 'Uthmân is markedly critical, particularly regarding the latter part of his caliphate. In line with earlier Ibādî scholars, al-Warjlânî argues that 'Uthmân deviated from established principles of justice by favoring his relatives, mismanaging public wealth, and appointing unqualified officials. On this basis, he maintains that 'Uthmân's deposition—and even his killing—was religiously justified. This position reflects a fundamental Ibādî principle: a ruler who violates divine commandments and commits injustice forfeits his legitimacy and must be removed.

Al-Warjlânî acknowledges the legitimacy of 'Alî's caliphate but criticizes several of his political decisions, particularly his stance on arbitration (taḥkîm) and his role in the Battle of Nahrawân. He regards the arbitration process as a legitimate mechanism for conflict resolution and views 'Alî's inconsistent position on this issue as a major factor contributing to bloodshed and communal discord. For al-Warjlânî, the killing of Companions during internal conflicts constitutes one of the gravest forms of fitna, undermining the moral foundations of the Muslim community.

The article also explores al-Warjlânî's views on opposition, rebellion, and relations with non-Muslims. Unlike Sunnî quietist tendencies that emphasize obedience to rulers, al-Warjlânî supports active resistance (khurûj) against unjust and tyrannical leaders, provided that such

resistance adheres to ethical and legal principles. However, he firmly rejects extremist Khārijite doctrines, such as those of the Azāriqa, which justified indiscriminate violence, takfir, and the killing of non-combatants. In this respect, al-Warjlānī exemplifies the Ibādī commitment to moderation and moral restraint.

Regarding relations with polytheists and the People of the Book, al-Warjlānī advocates a cautious yet pragmatic approach. While maintaining a degree of social distance from polytheists to protect religious integrity, he permits trade, travel, and diplomatic relations under conditions of security and mutual respect. His attitude toward Jews and Christians is comparatively more accommodating, allowing social and economic interaction within the bounds of Islamic law.

In conclusion, the study demonstrates that al-Warjlānī's political thought is largely consistent with the established principles of the Ibādī school. His emphasis on justice, moral leadership, communal consensus, and resistance to oppression underscores the ethical dimension of Ibādī political theory. At the same time, his rejection of extremist practices and sectarian fanaticism highlights the moderate and systematic character of Ibādiyya. Al-Warjlānī's work thus represents a significant contribution to Islamic political thought, offering a critical yet balanced perspective on authority, legitimacy, and communal responsibility in Islam.